

УДК 316:303.833.2+316.74:2

ПОРІВНЯННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИОКРЕМЛЕННЯ ПОКАЗНИКІВ РЕЛІГІЙНОСТІ

Сальнікова Світлана Анатоліївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

У статті проаналізовано вітчизняний та зарубіжний підходи до виокремлення системи показників релігійності. З огляду на те, що релігійність розглядається і вітчизняними, і закордонними соціологами релігії як складне багатовимірне поняття, то у випадку операціоналізації пропонується використання загальноприйнятого поняття, яке відображає виміри релігійності («dimension of religiosity»); інші тотожні поняття – компоненти, складові (components), типи (type) – варто вживати у випадку зазначення кількісного методу інтеграції релігійних ознак (індикаторів). Звідси маємо такі важливі інтегральні показники релігійності як виміри релігійності, складові компоненти релігійності, типи релігійності; вони також відображають зміст досліджуваного поняття. З урахуванням величин інтенсивності та екстенсивності, специфіки прояву інтенсивності окремих релігійних ознак можна виокремити ряд простих показників – ступінь, центральність, частота і рівень відповідно.

Ключові слова: операціоналізація релігійності, показники релігійності, виміри релігійності, складові релігійності, зміст релігійності, ступінь, центральність, частота, рівень.

В статье проанализированы отечественный и зарубежный подходы к выделению системы показателей религиозности. Учитывая то, что религиозность рассматривается и отечественными, и зарубежными социологами религии как сложное многомерное понятие, на уровне его операционализации предлагается использование общепринятого понятия, которое отображает измерения религиозности («dimension of religiosity»); остальные тождественные понятия – компоненты, составные (components), типы (types) – следует употреблять в случае обозначения количественного метода интеграции религиозных индикаторов. Таким образом, можем обозначить следующие интегральные показатели религиозности – измерения религиозности, составные компоненты религиозности, типы религиозности; они также отображают содержательный аспект исследуемого понятия. С учетом величин интенсивности и экстенсивности, специфики проявления интенсивности отдельных религиозных индикаторов можно выделить ряд простых показателей – степень, центральность, частота и уровень соответственно.

Ключевые слова: операционализация религиозности, показатели религиозности, измерения религиозности, составные религиозности, содержание религиозности, степень, центральность, частота, уровень.

The domestic and foreign approaches to selection of indicators of religiosity are analyzed in this article. Taking into account that religion is considered by both domestic and foreign sociologists of religion as a complex multidimensional concept, at its operationalization it is proposed to use the generally accepted concept that displays measurements of religiosity («dimension of religiosity»); remaining identical concepts – components, types – should be used within the quantitative method of integration of religious indicators. Thus, we can define the following integral indicators of religiosity – dimensions of religiosity, composite components of religiosity, types of religiosity; they also reflect the content aspect of religion. Taking into account the values of the intensity and extensity, the specific of manifestations of intensity of certain religious indicators, it is possible to distinguish a number of simple indicators – intensity, centrality, frequency and level, respectively.

Keywords: operationalization of religiosity, indicators of religiosity, dimension of religiosity, component of religiosity, content of religiosity, intensity, centrality, frequency, level.

Питання операціоналізації¹ досліджуваного поняття є одним з найважливіших для емпіричної соціології. Не є виключенням поняття «релігійність», оскільки вивчення релігійної тематики соціологічними засобами характеризуються сталістю, принаймні з огляду на те, що релігія як сфера культури будь-якого суспільства завжди лишатиметься у фокусі наукових пошуків тих, хто його вивчає. Основне завдання

© Сальнікова С.А., 2013

¹ За визначенням, операціоналізація – це знаходження для теоретичного поняття таких його показників, що можуть бути емпірично вимірними [1, с. 80].

процедури операціоналізації полягає у виявленні логічної структури основного поняття², тобто таких його складових, які в сукупності всебічно представляють досліджуване поняття, і кожна окремо детально вивчає якусь сторону; загалом процедура операціоналізації полегшує вивчення складних явищ та феноменів, представлених такими ж складними поняттями. Беззаперечно, неможливо досягнути стандарту того, яким чином треба операціоналізувати найбільш використовувані поняття, адже це залежить від цілей дослідження, стратегії тощо [2]. Тут йдеться про загальний підхід до операціоналізації релігійності, на основі якого можна структурувати відповідне поняття згідно мети, завдань тощо конкретного емпіричного дослідження. Такі підходи склалися дещо не однаково у вітчизняній та зарубіжній традиціях.

Розв'язання даної проблематики започатковано ще в другій половині минулого століття, відтоді як набули актуальності емпіричні вивчення релігійної сфери суспільства. На сьогодні значно розширилися процедурні і методичні аспекти прикладної соціології, в тому числі і у розглядуваній тематиці, і питання виокремлення показників релігійності перейшло у площину розробки складних методик, застосування специфічних методів аналізу, порівняльних можливостей як окремих індикаторів, так і методик в цілому, тощо. **Аналіз публікацій** свідчить, що критерії, за якими «фрагментується» релігійність, залежать, власне, від джерела інформації. В рамках цієї статті представимо дві позиції: вітчизняну, яка детально відображена у «Релігієзнавчому словнику» за редакцією А. Колодного і Б. Лобовика, і зарубіжну – найповніше представлену М. Вербітом. Автор посилається також на праці В. Чеснокової, В. Єленського і В. Перебенесюка, Дж. Фіхтера і Г. Ленскі, У. Руфа, І. Яблокова та ін.

Метою статті є порівняння вітчизняного та зарубіжного досвіду операціоналізації релігійності задля спроби виявлення термінологічної узгодженості у виділенні показників релігійності.

У «Релігієзнавчому словнику» за редакцією А. Колодного та Б. Лобовика вказано, що релігійність «характеризує якісну і кількісну визначеність (ступінь, рівень, характер) суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їхній вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійної спільноти» [3, с. 277–278]. Маємо визначення релігійності як деякого складного соціального показника, який вивчається через ряд похідних показників: ступеню (або відношення мір), рівня (або міри), характеру.

При цьому *ступенем релігійності* є показник інтенсивності релігійних ознак, що визначає силу релігійної віри, глибину й інтенсивність релігійних почуттів і переживань, рівень засвоєння релігійних ідей, норм, цінностей. Також *міра* релігійності дається взначки насиченістю свідомості елементами релігійних уявлень, переконаністю в їх істинності, інтенсивністю релігійних практик, ступенем поінформованості й рівнем релігійної мотивації. Цей показник частіше використовують для дослідження індивідуальної релігійності. На основі ранжування емпіричних ознак релігійності розробляються відповідні шкали, які становлять основу **типології** світоглядних груп³.

*Рівень релігійності*⁴ – кількісний показник, що відображає певну величину екстенсивності релігійних ознак, територіальне (серед населення села, міста, регіону, країни) та соціально-демографічне (робітників, селян, інтелігенції, жінок, молоді та ін.) поширення релігії, тобто рівень релігійності – це частка релігійного населення по відношенню до загальної кількості населення або всередині різних соціальних та демографічних груп. Втім, цей показник фіксує лише кількість релігійних людей у суспільстві, тоді як міра релігійності відповідає на запитання: в що та наскільки глибоко вірять релігійні люди, в чому полягає їх релігійна практика і т.п. Тому дещо складніший аналіз передбачає виявлення співвідношення типологічних груп у певній спільноті або певному регіоні.

На підставі цих двох понять формується уявлення про *характер релігійності* – показник, що дає можливість визначити якісні особливості, певні відмінності та специфіку різних типів і виявів індивідуальної і колективної релігійної свідомості, прояв ступеню релігійності в емоційно-психологічних станах і практичних діях. І оскільки релігійність може виявлятися у фанатизмі, екстремізмі, аскетизмі, толерантності щодо держави, інших конфесій, в особистісних внутрішніх релігійних переживаннях чи просто у дотриманні релігійних приписів, то вивчення характеру релігійності дає можливість здійснити аналіз особливостей віруючих – прихильників різних конфесій, а також окремих регіонів тощо.

Соціологічне визначення ступеня, рівня, характеру релігійності уможлиблює класифікацію віруючих, їх типологію за ознаками, а також – вивчення *стану, динаміки* релігійності певної

² Операціоналізація буває структурною і факторною, в рамках цієї статті розглядатимемо структурну операціоналізацію.

³ Наприклад, це шість груп В. Єленського та В. Перебенесюка з сильною релігійністю, відчутною релігійністю, сильною позацерковною релігійністю, низькою релігійністю, негативною релігійністю та індиферентною релігійністю [5]; та чотири групи за рівнем оцерковлення В.Чеснокової [6]; або чотири групи (потенційні, маргінальні, формальні, нуклеарні) Дж. Фіхтера і Г. Ленскі [7]; або шість груп (основні, модальні, маргінальні, культурні, неоцерковлені (1-ше/2-ге покоління) С. Сальнікової [8]; або три типи Дж. Філсінгера (соціально-орієнтовані гуманісти, традиційно релігійні, нерелігійні) [9].

⁴ Яблоков використовує також термін «розповсюдженість релігійності» як синонім поняття «рівень релігійності» [10].

спільноти/громади, населення в цілому, соціально-демографічної групи тощо. Узагальненою характеристикою релігійності суспільства є поняття «стан релігійності», воно дає найбільш повну картину на підставі вивчення рівня, міри й характеру релігійності.

Отже, *стан релігійності* – це інтегральна характеристика процесу змін і розвитку релігійних явищ та властивостей в межах колективної, а також індивідуальної релігійної свідомості. Цим терміном позначається конкретне становище (занепад чи піднесення, послаблення чи посилення тощо) у сфері релігійних відносин у тій чи іншій конфесії, релігійній чи соціально-демографічній групі, населеному пункті тощо. Ним позначається також система упорядкованих релігійних властивостей індивіда. Тоді як *динаміка релігійності* – це перехід від одного стану релігійності до іншого. Об'єктивно на динаміку релігійності впливають соціально-економічні, політико-ідеологічні, культурні, демографічні, побутові, екологічні та інші чинники. Зміни стану релігійності можуть відбуватися й під впливом таких суб'єктивних чинників як пошук сенсу життя, самоствердження, самопізнання, подолання душевної кризи тощо.

Виходячи з тлумачень, поданих у «Релігієзнавчому словнику», можна зробити висновок, що «первинними» є лише два показники – ступінь і рівень (або міра) – усі інші є похідними від них (див. Таблицю 1).

Таблиця 1.

Показники релігійності, (вітчизняний підхід)

Показники релігійності		
1. Ступінь	4. Стан	5. Динаміка
+		
2. Рівень (або міра)		
=		
3. Характер		

Дещо інший підхід спостерігаємо у зарубіжних соціологів. Зокрема, М. Вербіт (M. Verbit) пропонує власну операціоналізацію релігійності, стверджуючи, що основним, вступним питанням є розрізнення *складників* і *параметрів* релігійності. У концепції Вербіта складники представляють зміст релігійності в сенсі її змісту, тоді як параметри описують її якість. Він виділяє наступні складники релігійності: ритуал, доктрина, емоції, знання, етика, співдружність. Істотна сфера цих понять стосується фактично того самого, що у багатьох багатовимірних концепціях (Ч.Глока і Р.Старка, Дж.Фаулькнера і Г.Діджонга, М.Кінга і Р.Ханта, М.Йінгера, С. Сальнікової та ін.) описується саме як складники, хоча йменується як або (1) *рівні релігійності* (levels of religiosity), або (2) *виміри релігійності* (dimensions of religiosity), або (3) *типи релігійності* (types of religiosity).

М. Вербіт пропонує також чотири *параметри релігійності*: *зміст* (content), *частота* (frequency), *інтенсивність* (intensity) і *центральність* (centrality). *Зміст* звертається до суттєвих особливостей релігії і стосується елементів «релігійного репертуару» даної особи – вірувань, відчуттів, дій, знання і зв'язків. *Частота* виявляє кількість включеності (утягнутості) даної одиниці у різні релігійні дії, які є їй притаманними. *Інтенсивність* вимірює визначеність або послідовність в приналежності, іншими словами, – це причина, а також наслідок, згідно яких одиниця дотримується своїх позицій. Деякі люди – вважає М. Вербіт – ніколи не роблять виключень в своїх діях, а інші – навпаки. *Центральність*, в свою чергу, означає значимість і має відношення до важливості, приписаної даному акту, вірі або відчуттям в межах загальної (повної) релігійної системи [11]. З автором погоджується інший учений – У. К. Руф, і додає, що відсутність розрізнення цих відмінних аспектів (тобто параметрів – прим. автора) є доволі звичним у релігійних дослідженнях, а це піднімає серйозні питання щодо обґрунтованості (validity) сконструйованих на їх основі складних показників – індексів, і «встановлює великий безлад відносно того, що дійсно вимірюється від імені релігії» [12, р. 39].

Загалом у концепції М. Вербіта складники (або ж виміри, рівні, типи) представляють релігійність як показник-поняття, змістовний обсяг яких відображається, власне, вимірами або типами, виокремленими на етапі його теоретичної інтерпретації, які, в свою чергу, є складними показниками, побудованими шляхом інтеграції параметрів релігійності методами кількісного аналізу. Фактично, параметри релігійності є найбільш суттєвими емпіричними ознаками показників-понять, система яких становить зміст відповідного інструменту дослідження і виконує функцію індикаторів. А, отже, вони можуть виступати і як самостійні показники-дані (тобто система емпіричних даних).

Неузгодженість типів показників, знаменна для представлених позицій, є очевидною і призводить до непорозуміння у випадку операціоналізації релігійності. В першому підході, описаному в «Релігієзнавчому словнику» і характерному вітчизняним дослідникам, релігійність вимірюється певними релігійними ознаками, представленими такими показниками як ступінь, рівень, характер. В другому підході релігійність

поділяється на складові (або складники, або рівні, або виміри), кожна з яких характеризується певним набором релігійних ознак, і має певні параметри – зміст, частота, інтенсивність, центральність.

Порівняємо обидва підходи задля спроби досягнення термінологічної узгодженості у виокремленні показників релігійності на рівні операціоналізації.

З огляду на те, що релігійність розглядається і вітчизняними, і зарубіжними соціологами релігії як багатоструктурна і багаторівнева система, в якій виокремлюються взаємопов'язані і взаємодіючі складові або компоненти, логічним видається перенести такі теоретизування і на рівень операціоналізації. Залишається визначитися з тим, як ці «складові або компоненти» вказувати. У розглядуваній нами літературі найчастіше зустрічаються наступні терміни: «компоненти», «складники», «складові», «типи», «рівні» або «виміри» релігійності, які записані в порядку збільшення частоти їх згадування. Проаналізуємо їх. Перші три терміни – «компоненти», «складники», «складові» – тотожні, оскільки є перекладом англійського варіанту «components», і найчастіше зустрічаються в тих випадках, коли багатоструктурність релігійності виводиться/доводиться засобами факторного аналізу. Термін «типи релігійності» («types of religiosity») найуживаніший тоді, коли структура концепту – результат застосування типологічного аналізу. Терміни «рівні» або «виміри» релігійності, які зустрічаються в українських та російських текстах однаково часто, не є тотожними, хоча обидва вказують на багаторівневий / багатовимірний підхід до концептуалізації релігійності. При цьому перший – «levels of religiosity» – не використовується у зарубіжній традиції в такому ж сенсі, тоді як у вітчизняній має інше, цілком конкретне позначення, про що згадувалося раніше; натомість інший – «dimensions of religiosity» – є загальноуживаним.

Наступне питання стосується того, (1) яку систему варто взяти до уваги: показників релігійності – ступінь, рівень (міра), характер, чи параметрів релігійності – зміст, частота, інтенсивність, центральність; і (2) яку термінологію – «показники релігійності» чи «параметри релігійності» – варто прийняти до загального вжитку.

Повернімося до визначення релігійності у «Релігієзнавчому словнику» за редакцією А. Колодного та Б. Лобовика, з формулювання якого зрозумілим є те, що релігійність – це складний соціальний показник, а ступінь, рівень, характер – це власне його «якісна і кількісна визначеність». Це цілком узгоджується із поняттям самого соціального показника⁵, систему яких можна класифікувати за різними принципами. Зокрема, за рівнем відображення пізнавальних соціальних властивостей у досліджуваному об'єкті їх поділяють на показники-поняття, показники-ознаки, показники-критерії і показники-дані; у цю систему цілком вписуються ті показники, котрі розглядалися вище.

У тому ж словнику ступінь релігійності – це «показник інтенсивності ...», а рівень релігійності – це «кількісний показник екстенсивності ...» [3, с. 277–278]. З іншого боку, в соціології відомі методи побудови шкал для вимірювання інтенсивності та екстенсивності ознак, зокрема, екстенсивна властивість вимірюється мірою, а інтенсивна – відношенням мір, яке називається ступенем [4, с. 120–163]. Схоже, що ступінь та міра (рівень) – це відома диференціація за рівнем вимірювання, яку можна застосувати до дослідження багатьох складних для операціоналізації понять.

Наступне, що хотілося б уточнити. До ступеню релігійності відносять також індикатор інтенсивності релігійних практик, що є нічим іншим як частотою їх здійснення – фактичним показником релігійної ознаки, тоді як, наприклад, інтенсивність релігійної віри не є фактичним показником. Тому частоту все ж варто виокремлювати як різновид інтенсивності. Таким чином маємо наступну систему: екстенсивність, інтенсивність, частота, яка схожа до параметрів, виділених М. Вербітом. Не вистачає лише центральності, але це можна пояснити тим, що важливість релігійної складової в житті людини раніше не виокремлювалася вітчизняними соціологами як істотний фактор, що детермінує світогляд, поведінку людини у суспільстві. З іншого боку, центральність – це також різновид інтенсивності.

Згідно вітчизняного підходу, інтенсивність та екстенсивність – це величини у випадку наявності їх числового вираження, або властивості, якщо такої можливості немає [4, с. 121]; термін «параметр» також є цілком означеним – це числові характеристики, які описують генеральну сукупність. І величини, і параметри – числові характеристики; з одного боку, розраховані емпіричні показники-дані не мають смислу, якщо їх не можна поширити на усю генеральну сукупність, тому можливим видається уживання обох термінів, з іншого – задля уникнення додаткового «навантаження» на термін «параметри» більш коректним видається застосування терміну «величини». Отож, маємо дві величини – екстенсивність та інтенсивність, кожна з яких вимірюється певними показниками – рівнем релігійності та ступенем, центральністю, частотою відповідно.

Таблиця 2.

⁵ У соціологічному словнику соціальний показник визначено як якісну і кількісну характеристику соціальних об'єктів, процесів і явищ [13, с. 496–498].

Показники релігійності, згруповані за схожістю

Зарубіжний підхід	Вітчизняний підхід	Величини за рівнем вимірювання	Загальний висновок
Зміст	-	-	Зміст
	Рівень (міра)	Екстенсивність (міра)	Рівень (екстенсивність)
Частота	-	Частота	Частота (інтенсивність)
Інтенсивність	Ступінь	Інтенсивність	Ступінь (інтенсивність)
Центральність	-	-	Центральність (інтенсивність)

Під змістом поняття у вітчизняній традиції розуміють набір ознак (або індикаторів), за допомогою яких вивчається (досліджується) складне поняття чи явище. Набір таких ознак свідчить наскільки повно ми його описуємо. Розширимо трактування змісту поняттям «виміри», виокремлення яких є першочерговим у випадку багатовимірного підходу до вимірювання релігійності; звідси матимемо такі показники релігійності як її типи, складові, компоненти або узагальнено – виміри релігійності.

Аналіз використовуваних показників релігійності надав можливості отримати наступні **висновки**: у випадку операціоналізації релігійності як складного багатовимірного поняття доречним і загальноприйнятним є термін «dimensions of religiosity», інші аналогічні терміни – компоненти, складові (components of religiosity), типи (types of religiosity) – варто вживати у випадку вказівки на кількісний метод інтеграції релігійних ознак (індикаторів). Звідси маємо такі важливі інтегральні показники релігійності як виміри релігійності, складові компоненти релігійності, типи релігійності; вони також відображають зміст поняття, яке вивчається. З урахуванням величин інтенсивності та екстенсивності можна побудувати ряд простих показників – ступінь, центральність, частота і рівень відповідно. Детальний аналіз певного набору показників можна репрезентувати як характер, стан, динаміка тощо релігійності, тобто як тематику дослідницької уваги.

Література:

1. Англо-український соціологічний словник / [Укл. В. Паніотто, Т. Пясковська, Т. Янсон]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 144 с.
2. Сальнікова С.А. Методологічні засади вимірювання релігійності / С. А. Сальнікова // Науковий вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : Зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2009. – № 28. – С. 137–143.
3. Релігієзнавчий словник / [За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика]. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
4. Циба В.Т. Математичні основи соціологічних досліджень: кваліметричний підхід / В. Т. Циба – К. : МАУП, 2002. – 248 с.
5. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / В. Є. Єленський, В. П. Перебенесюк. – К. : АЛД, 1996. – 160 с.
6. Чеснокова В. Ф. Тесным путем : процесс воцерковления населения России в конце XX века / В. Ф. Чеснокова. – М. : Академический Проект, 2005. – 297[6] с.
7. Lenski G. E. The Religious Factor / G. E. Lenski. – Garden City, New York : Doubleday. – 1961.
8. Salnikova S. Religious capital and religious participation in New Eastern Europe / S. Salnikova, O. Reshetnyak, D. Myronovych. – [Електронний ресурс]. – Доступно на : http://evd-reset.org/data/upload/FinalLectures/Religious_capital_and_religious_participation_in_NEE.pdf
9. Filsinger E. E. A confirmatory factor analysis of religiosity comparing three cluster analysis-derived types of religious individuals / E. E. Filsinger. – Unpublished paper, Arisona State University. – 1978.
10. Яблоков И. Н. Социология религии / И. Н. Яблоков. – М. : Мысль, 1971. – с. 368.
11. Verbit M. The components and dimensions of religious behavior: Toward a reconceptualization of religiosity / M. Verbit // American Mosaic : Social Patterns of Religion in the United States. – New York : Random House. – 1970. – Pp. 24–38.
12. Roof W. C. Concepts and Indicators of Religious Commitment: A Critical Review / W. C. Roof // The Religious Dimension. – [Ed. by R. Wuthnow]. – ACADEMIC PRESS. – London, 1979. – Pp. 17–45.
13. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; під заг. ред. В. І. Воловича]. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.